

(Lugal), s. 67-68, 70-71, 75; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, X, 503-504, 531-535, 541; XI, 34, 37, 42, 46-47, 63; a.mlf., *et-Târihu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevsil* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât), Kahire 1382/1963, bk. İndeks; Bündârî, *Zübde-tü'n-Nusra* (Burslan), s. 148-150, 158, 161-162, 166-167, 170; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, VIII/1, s. 82, 90, 96-97, 156-158, 180; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, III, 217-221; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, V/2, s. 107-115; Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1357 hş., s. 293-304; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, III, 179-182; G. le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924, s. 195, 259-260, 275; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978, s. 31-46; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1991, II, 5-148, 164-305; Hasan Hüseyin Adaloğlu, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasî Halifeliği Münasebetleri* (doktora tezi, 1996), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 105-176; Eric J. Hanne, *The Caliphate Revisited: The Abbasids of 11th and 12th Century Baghdad* (doktora tezi, 1998), The University of Michigan, s. 290-337; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s. 35-162; [Abbas İkbâl], "Mekâtib-i Târihî, Nâme-yi Sulţân Sencer be-Vezîri'l-Müsterşid-billâh", *Mecelle-yi Yâdigâr*, IV/9-10, Tahran 1327 hş., s. 134-155; Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *TD*, XXXIX/9 (2004), s. 1-35; K. V. Zettersteen, "Müsterşid", *İA*, VIII, 835; Carole Hillenbrand, "al-Mustarşid", *EI²* (İng.), VI, 733-735; Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DA*, XXIX, 349-351.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

MÜSTEŞRİK

(bk. ORYANTALİZM).

MÜSTEVFİ

(المستوفى)

İslâm devletlerinde malî işlerle ilgili divanın başkanı ve ona bağlı bazı memurlar için kullanılan bir terim.

Sözlükte "hakkın ödenmesini isteyen kimse" anlamındaki **mütevffî** kelimesi, terim olarak devletin malî işleriyle ilgili divanın başkanını ve buna bağlı memurları ifade eder. Hz. Peygamber döneminde zekâtı ve diğer vergileri tahsil etmekle görevli âmillerin bir merkezde topladıkları mallar bizzat kendileri, gönderilen bir emir veya başka bir âmil tarafından Medine'ye götürülüp beytül-mâle teslim edilir. Resûl-i Ekrem bunları gereken yerlere sarfederdi. Mütevffîyi, "devlet başkanının âmillerin zekât ve vergi olarak topladıkları malları alıp getirmekle görevlendirdiği kişi" olarak

tanımlayan Huzâî, Resûlullah'ın Hz. Ali'yi zekât, humus, cizye gibi vergileri toplamak veya âmiller nezdinden alıp getirmek için görevlendirdiğini ve bu görevin de bir nevi mütevffîlik olduğunu söyler (*Tahrîcü'd-delâli's-sem'iyye*, s. 580). Hz. Peygamber'in bu konudaki uygulamaları Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de sürdürülmüştür. Hz. Ömer'in halifeliği sırasında malî konularda yeni düzenlemeler yapılmış ve ilk divan teşkilâtı bu arada ortaya çıkmıştır. Emevîler devrinde devletin malî işlerini yürütmekle görevli Divânü'l-harâc kurulmuştur. Abbâsiler döneminde malî konularla ilgili divanların sayısı artmıştır.

Selçuklular zamanında beytül-mâle ait işlere bakan divana Divân-ı İstifâ, Mansıb-ı İstifâ, Divânü'z-zimâm ve l-istifâ, başkalarına da mütevffî adı verilmiştir. Selçuklular'da bugünkü maliye bakanına tekabül eden bir görev üstlenen mütevffînin devlet hiyerarşisinde bazı dönemlerde vezirden hemen sonra geldiği, bazı mütevffîlerin Divân-ı İstifâ'yi vezirliğe yükselmek için bir basamak olarak kullandığı görülmektedir. Meselâ Ebü'l-Mehâsin Sa'dülmülk mütevffîlikten Sultan Muhammed Tapar'ın, Kemâlülmülk es-Sümeymî de Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın vezirliğine yükselmiştir. Sultan Berkıyaruk devrinde mütevffîlik yapan Mevdülmülk Vezir Fahrülmülk Ali b. Nizâmülmülk'ten daha nüfuzlu idi. Divân-ı İstifâ devletin bütün malî işlerinden sorumluydu. Vilâyet veya eyaletlerdeki vergi ve tahsil memurları mütevffîye bağlıydı. Mütevffînin ayrıca bir nâibi olurdu; yokluğunda ona vekâlet eder, ölüm veya bir başka sebeple görevden ayrılması durumunda onun yerine geçirdi. Kirman Selçukluları'nda da devletin malî işlerinden sorumlu olan divanın reisine mütevffî veya "sâhib-i divân-ı istifâ-yı memâlik" denilirdi. Mütevffî önemli devlet adamları arasından seçilirdi. Gazneliler'de Sultan Mes'ûd döneminde mütevffînin (mütevffî'l-memâlik) başında bulunduğu daire "dârü'l-istifâ" olarak da anılmıştır (Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki, I, 199). Karahanlılar'da Divân-ı İstifâ'nın başkanına "ağıcı" adı verilmiş, muhtemelen V. (XI.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren de mütevffî kelimesi kullanılmaya başlanmıştır.

Anadolu Selçukluları'nda devletin arazi ve iktâ defterleri dışında bütün malî işlerine bakan kimseye mütevffî denilmemiştir. İbn Bibî'nin mütevffî Mevdüddin Erzincânî'den "emîr-i cellî mütevffî" diye bahsetmesi mütevffîliğin Anadolu Selçukluları'nda da önemli bir makam olduğunu göster-

mektedir (*el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, II, 175). Selçuklular'da devlete ait hesap işlerinde siyâkat yazısı ve rakamı kullanılmış, Sâhib Fahreddin Kazvîni, Abdurrahman Mütevffî ve Nâsirüddin Mehmed Mütevffî siyâkatteki maharetleriyle ün kazanmıştır. Mütevffî tayinleriyle ilgili bazı menşurlarda göreve tayin edilen kişinin mezşurleri belirtildikten sonra bütün Selçuk ülkesinin gelirini toplaması, kendisine tevki' verildiği, liyakatli âmiller görevlendirmesi, vergileri iyi muhafaza etmesi, vergi toplanan adaletten ayrılmaması, halka ve ileri gelenlere meclisini açık bulundurması gibi tavsiyeler yer almaktadır (Turan, s. 3, 4, 6, 7). "Kötü mezhepli" veya gayri müslim mütevffîlerin halka sıkıntı verebileceğini, böylelerinin derhal azledilip cezalandırılmasını söyleyen ve ardından Hz. Ömer döneminde bir yahudi âmilin görevden alınmasının hikâyesini nakleden Nizâmülmülk'ün bu ifadelerinden (*Siyâsetnâme*, s. 222 vd.) bazı mütevffîlerin görevlerini kötüye kullandıkları anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklular'ın maliye sistemleriyle ilgili terimler diğer Türk ve İslâm devletlerini de etkilemiştir. İlhanlılar'da önceleri malî işlere bakan görevliye "defterdâr-i memâlik" denirken Gâzân Han döneminden kısa bir süre önce bunun yerine mütevffî tabiri kullanılmaya başlanmıştır. İlhanlılar'da da mütevffînin siyâkat yazısı ve rakamlarını bilmesi şarttı. Mütevffî bütün malî işlerde vezire karşı sorumluydu. Tarihçi Hamdullah el-Mütevffî ile kardeşi Zeynüddin Muhammed'in mütevffî olarak görev yaptıkları İlhanlılar devrinde mütevffîler eyaletlerdeki vergileri vergi memurları (muhasşıllar) vasıtasıyla toplarlardı.

Fâtımî devlet teşkilâtında da mütevffîlik görevinin mevcut olduğu bilinmekle beraber büyük bir önem kazanmadığı ve mütevffînin divandan sorumlu mütevellîye malî konularda yardım ettiği anlaşılmaktadır (Es'ad b. Memmâtî, s. 301; Makrîzî, II, 227). Zengiler devrinde ve özellikle Nüreddin Mahmud Zengî'nin son dönemlerinde mütevffînin Selçuklular'daki gibi büyük bir itibarı vardı. Nüreddin'in mütevffîsi Hâlid el-Kayserânî âdeta hükümdarın veziri durumundaydı. Eyyûbîler'de malî idarede yetki ve sorumluluk itibarıyla nâzır ve mütevelliden sonra mütevffî gelirdi. Ancak zamanla bu görev itibarını kaybetmiş, mütevffî divan işlerini yürüten mütevellîlerin yardımcısı durumuna düşmüştür. Mütevffîler Eyyûbîler'de divan mütevellisine verilmesi gereken malları bildirir, cerideler tutar ve gelir giderleri kontrol

MÜSTEVFÎ

ederlerdi. Mütevelliler adına işleri yürüten müstevfînin yardımcısına da “muîn” denirdi (Şeşen, s. 173-174).

Memlûkler’de devletin malî işlerine bakan vezir dairesine bağlı divanlardan en önemlisi Dîvân-ı nazar’dı. Ayrıca iki Dîvân-ı İstifâ mevcuttu. Malî divanların hesaplarının toplandığı daireye “istifâ-yı sohbe”, başkanına da “müstevfî’s-sohbe” denirdi. Müstevfî’s-sohbe Mısır ve Şam gibi devletin bir veya birkaç bölgesinin malî işlerine bakar, buraların malî işleriyle ilgili raporlar hazırlardı. Malî işler konusunda sultanın çıkardığı fermanlarda burada hazırlanırdı. Arazi tahririyle devletin gelir kaynakları ve giderlerinin hesaplandığı İstifâ-yı Devlet’in başkanına “müstevfî’-d-devle” adı verilirdi. Buraya önceleri bir müstevfî bakan daha sonraları birkaç müstevfî tayin edilmiştir. Memlûkler’de nâzır-ı ceysin maiyetinde de müstevfiler vardı. Bunlardan biri “müstevfî’-l-ceys” denilen ordu müstevfisi olup Dîvân-ı-ceys’ten çıkan kararları temize çeker, nâzır-ı ceysin ve sultanın tasdiğinden sonra gideceği yere gönderirdi. Ayrıca Mısır ve Suriye arazileriyle ilgili muameleleri, Araçlar’ın arazi imtiyazı ve askerlerin maaşına ait evrak ve senetleri tutan müstevfiler vardı. Memlûk malî idaresinde zaman zaman bazı değişiklikler yapılmıştır. Muhammed b. Kalavun devletin malî işlerine bakan vezâreti lağvederek bu vazifeyi nâzır-ı beytümâl, nâzır-ı hâs ve kâtib-i sırmak üzere üç daireye vermiştir. Nâzır-ı hâssa bağlı müdürlerden biri olan müstevfî-i hâssin çeşitli bölgelerdeki görevlilerden hesapları almak, resmî merasimlerde yapılan harcamaları tesbit etmek gibi sorumlulukları vardı. Memlûkler’de ayrıca belirli bir alana ait malî işlere bakan müstevfiler de bulunmaktaydı. Safevîler’de müstevfilerin sayısının daha da arttığı görülmektedir. Akkoyunlu ve Karakoyunlular’da İlhanlılar’dakine benzer bir malî sistem vardı. Akkoyunlu divanında malî işlerden baş müstevfî sorumluydu. Dîvân-ı A'lâ müstevfileri denilen maliyeciler baş müstevfînin emrinde görev yapıyordu. Osmanlılar müstevfî yerine İlhanlılar’ın daha önce kullandığı defterdar kelimesini kullanmıştır (bk. DEFTERDAR).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh* (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1376, I, 199; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 222 vd.; Es'ad b. Memmâtî, *Qavânînu'd-devâvîn* (nşr. Aziz Suryal Atiya), Kahire 1411/1991, s. 301; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), bk. İndeks; İbn Bîbî, *el-Evâmîrül-Alâiyye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, II, 37, 164, 175;

Aksarıfî, *Müsâmeretü'l-ahbâr* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, bk. İndeks; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, VIII, 301, 302, 303; Ali b. Muhammed el-Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlâti's-sem'iyye* (nşr. Ahmed M. Ebû Selâme), Kahire 1401/1981, s. 580; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), IV, 34, 35, 226; V, 466; XI, 120, 350-355; Makrîzî, *el-Hiştâ*, II, 227; İbn Kennân, *Hadâ'îku'l-yâsemin fi zikri kavânîni'l-hulefâ' ve's-selâfîn* (nşr. Abbas Sabbâğ), Beyrut 1412/1991, s. 123, 173; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 39, 40, 42, 95, 214, 215, 216, 279, 363, 364, 370, 376-377; Hasan el-Bâşâ, *el-Fününü'l-İslâmiyye ve'l-vezâ'if 'ale'l-âşâri'l-'Arabiyye*, Kahire, ts. (Dârü'n-nehdâti'l-'Arabiyye), II, 1084-1091; Hasan-ı Enverî, *İşlâhât-ı Divânî Devre-yi Gaznevî ve Selcûkî*, Tahran 2535 şş., s. 56-61; a.mlf., “Divân-ı İstifâ der Hükümet-i Gaznevîyân ve Selcûkiyân ve Berhî İşlâhât-i Merbût be Ân”, *Berresihâ-yi Târîhi*, VIII/6, Tahran 1974, s. 31 vd.; Ahmed Saîd Süleyman, *Te'slîlü mâ verede fi târîhi'l-Ceberti mine'd-dağîl*, Kahire 1979, s. 199-200; Erdoğlan Merçil, *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980, s. 276-279; Nebî el-Âkıl, *Dirâsât fi târîhi 'aşri'l-Ümevî*, Dimaşk 1401-1402/1981-82, s. 209 vd.; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 170, 173-174; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 3, 4, 6, 7; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Özel), II, 167, 168, 169; İsmail Yiğit, *Siyâsi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Târîhi: Memlûkler*, İstanbul 1991, VII, 198; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ankara 1992, III, 184, 185; Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilâtında Divânlar*, Ankara 1997, s. 167; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkayruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 151, 193, 195, 199-200; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara 2002, s. 173, 179, 235; R. Levy, “Müstevfî”, *İA*, VIII, 837-838; R. Levy – [C. E. Bosworth], “Mustawfî”, *EP* (İng.), VII, 753-754.

ABBAS SABBÂĞ – NEBİ BOZKURT

MÜSTEZAD

(مستزاد)

Divan edebiyatında her mısra veya beytin sonunda aynı veznin bir cüzüyle yazılmış birer kısa mısra bulunan manzume.

Arapça’da “artmış, ziyadeleşmiş” anlamına gelen **müstezâd** kelimesi edebiyat terimi olarak uzunlu kısıalı (bir uzun, bir kısa) mısralar halinde yazılan nazım şeklini ifade eder. Divan edebiyatında en çok gazel tarzında görülür; bunun dışında rubâî, kıta, kaside, beyit ve mesnevi şeklinde müstezadlar da bulunmaktadır. Bu tarz manzumelerde aynı veznin bir cüzü ile yazılmış ek mısralara **ziyâde** denir. Ziyadeleri veya uzun mısraları tekrarlanan müstezadlara “mütekerrir müstezad”, ziyade mısralar kendinden sonra gelen mısraın başında tekrarlanan müstezadlara “müdevver müstezad”, ziyade mısralar uzun mısra-

dan önce gelen müstezadlara “mutarraf müstezad”, ziyadeleri çift olan müstezadlara “çifte müstezad” adı verilir. Tek ziyadeli müstezadlara oranla iki ziyadeli olanların sayısı çok azdır. Müstezadlar hangi nazım şekliyle yazılmışsa o şeklin ismi müstezad tabirinin önüne getirilerek adlandırılır.

Müstezadlarda en çok kullanılan kafiye-lerin şeması şöyledir.

1. Aa Aa / BbAa / CcAa
2. Aa Aa / BxAa / CxAa
3. AbAb / CcAb / DdAb
4. AbAb / CxAb / DxAb

Bunların dışında mütekerrir, çifte, rubâî, kıta, musammat, mesnevi müstezadlarda kullanılan farklı kafiye şemaları da mevcuttur. Nitekim toplam otuz sekiz farklı kafiye örgüsü tesbit edilmiştir. Müstezadların asıl vezni “mef’ülü mefâilü mefâilü feülün” kalıbıdır. Bu vezinde ziyade mısralar “mef’ülü feülün” cüzüyle yazılır. Az miktarda da olsa diğer aruz kalıplarıyla beraber ziyade mısralar da hesaba katılarak müstezadlarda yirmi dört kalıbın kullanıldığı belirlenmiştir.

Müstezadlarda aşk, sevgili, şarap, tabiat en fazla işlenen konulardır. Bunların dışında methiye, na’t, tevhid, münâcât, hezl, hiciv, bahâriyye, tasavvuf ve müzik terimleriyle ilgili konularda yazılmış müstezadlar da vardır. Ayrıca halk edebiyatı nazım türlerinden devriyyede, divan ve koşmalarda da müstezadlara rastanmıştır. Bunlara daha çok “ayaklı” koşma, “yedekli divan” vb. adlar verilmektedir. Bazı yazarlarca müstezadın halk edebiyatı kökenli olduğu ileri sürülmüşse de halk edebiyatı şairlerinden çok daha önce divan şairlerinin müstezad yazdığı tesbit edilmiştir. Halk edebiyatındaki müstezadların çoğunun aruzla yazılmış olması da bunun divan şiirinden kaynaklandığını göstermektedir.

Arap şiirinde “müveşşah” denilen bir şekilden örnek alınarak İran edebiyatında yazılmaya başlanan müstezad oradan Türk edebiyatına geçmiştir. İran şiirinde en eski müstezad örnekleri Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân, Ferîdüddin Attâr ve İbn Hüsâm’a aittir. Ayrıca Kemâl-i Hucendî, Müştâk-ı İsfahânî ve Senâî’nin müstezad şiirleri de önemlidir. Son dönemde müstezad yazan şairler arasında Bahâr, Eşref-i Gîlânî, Lâhûtî ve İşkî yer alır.

Türk edebiyatında tesbit edilen ilk müstezad örnekleri XIV. yüzyıl şairi Nesîmî’ye (ö. 821/1418) aittir. Daha sonra gelen belli başlı müstezad şairleri Şeyhî, Ali Şîr Ne-